

K. NÉMETH ANDRÁS

Rác falvak a Tamási-mezőn

A hódoltságkori, balkáni eredetű népesség falusias településeinek meghatározása törökös-balkáni jellegű fémleletek alapján

ELŐZMÉNYEK, MÓDSZEREK

Magyarországra a késő középkor óta érkeztek betelepülők a Balkánról. Erőteljesebb megjelenésük az Alföld elpusztult területein indult meg a 16. század közepén, a Dunántúlon pedig nagyobb számban a tizenöt éves háború által okozott települési vákuumot kezdték kitölteni a 17. század elejétől kezdve.¹ A hódoltság végén egyes becslések szerint Tolna megye lakosságának legalább fele délszlávokból állt,² nem véletlenül nevezték vidékünket (is) a korszak magyar forrásai olykor Rácországnak.³ A korabeli *rác* (vagy ritkábban *vlah*, törökül pedig *eflák*) kifejezés egy heterogén etnikai és vallási összetételű, balkáni eredetű, részben keleti keresztény, részben mohamedán vallású, katonaparaszti népeiséget takar, akik megjelenésük idején még félkatonai szolgálatot teljesítettek, de a tizenöt éves háború utáni időszakban egyes közösségeik már többnyire a magyar jobbágyokéhoz hasonló életmódot folytattak: – olykor igen népes – falvakban éltek, kénytelen-kelletlen behódoltak a magyar földesuraknak is, gazdálkodással keresték kenyerüket, amelyben nemcsak a balkáni őshazájukban kitüntetett szereppel bíró juhtenyésztés, de a marha- és sertéstartás, valamint a gabonatermesztés is szerepet kapott.⁴ Tanulmányomban a *balkáni eredetű népesség* helyett többször a rövidebb, de a jelzős szerkezethez hasonló értelemben alkalmazott *rác* szót is használom.

A kutatásban jól ismert, hogy a Balkánról érkezett telepések elsősorban a hódoltság katonai bázisát jelentő várakat és városokat szállták meg, ugyanakkor „*falvakban csak ritkábban, elsősorban a Dél-Dunántúlon telepedtek meg*”,⁵ ráadásul – a korszak egyik vezető hazai kutatója, Kovács

¹ MAKKAI 1985, 1430–1435.

² SZAKÁLY 1991, 22.

³ HEGEDŰS 1979, 50.

⁴ A történeti néprajzi kérdésekre: FENYVESI 1985, 213–216; újabban, összefoglalóan: MÁTÉ 2018.

⁵ KOVÁCS – TOMKA 2003, 405.

Gyöngyi szerint – „A kisebb török várak alatti és melletti török-délszláv településekről gyakorlatilag alig tudunk valamit.”⁶

Furcsa – és kutatástörténeti okoknál egyébbel aligha indokolható – ellentmondás ugyanakkor, hogy a népesség temetői szempontjából országosan a legjobban kutatott Észak-Bácskában egyetlen, a temetőkben eltemetett népességhez köthető telep sem ismert eddig régészetileg,⁷ és a helyzet a Dél-Dunántúlon sem sokkal jobb. „Az eddigi kutatások fényében sem a rác településterület pontos kiterjedését, sem falvaik és népességük számát nem sikerült meghatározni, régészeti hagyatékukat körültekintően feltárni” – jegyezte meg a dél-dunántúli rácok történeti-néprajzi kérdéseit nemrég áttekintő etnográfus, Máté Gábor.⁸

Tanulmányom arra vállalkozik, hogy a balkáni népesség kutatása szempontjából kulcsfontosságú Tolna megyében az eddig jobbra csak egyféle lelőhelytípusra – a várakra – és főként a nehezebben keltezhető kerámiaanyagra koncentrált régészeti kutatást kiterjessze a népesség falvaira és az etnikum kimutatása szempontjából relevánsabb régészeti fém leletanyagra is. Ennek első lépéseit már Gerelyes Ibolya megtette, aki a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött régi leletgyűttesek alapján kijelölte a törökös-balkáni leletek (elsősorban ékszertípusok) jellemző elterjedési területét, benne Tolna megyével.⁹

A hódoltságkori balkáni népesség régészeti hagyatékát – elsősorban kerámiaedényeik töredékeit – főként a Dél-Dunántúlról, azon belül is a törökök által használt várak területéről ismerjük, hiszen a zsoldlisták alapján ma már nyilvánvaló, hogy az oszmán várkatonaság túlnyomó része a korábban meghódított balkáni területekről, azon belül is főként Boszniából és Szerbiából származott.¹⁰

A török kori balkáni népesség régészeti kutatása nem előzmény nélküli Tolna megyében. Hazánkban itt, Dombóvár-Békatón sikerült elsőként Gaál Attilának felszínre hozni közel fél évszázaddal ezelőtt egy e népességhez köthető temetőt, amely azóta is a korszakkal foglalkozó munkák megkerülhetetlen hivatkozási pontja.¹¹ Szintén ő tárta fel az első olyan, az oszmánok által épített és főként délszláv katonák által lakott palánkvárat Szekszárd-Jeni Palánkon, amelyet az erődítést körülvevő váralja településével együtt a kuruc korig használtak. A palánkvár tárgycsoportonként közreadott leletanyaga¹² a balkáni eredetű katonáskodó népesség 16. század végétől a 18. század elejéig használt anyagi kultúrájának meghatározásához fontos fogódzókat nyújt. A jellegzetes, archaikus elemeket őrző – és éppen ezért keltezhető egyéb leletek hiányában a hasonló technikai jellegzetességeket mutató Árpád-kori kerámiaanyaggal töredékes állapotban még szakmabeliek által is könnyen összetéveszthető – balkáni kerámiát Tolna megyéből főleg a törökök által birtokba vett várakból, részben ásatásokból (Bátaszékről Pusztai Tamás, Dombóvárról Varga Zsuzsanna, Ozoráról Feld István és Gerelyes Ibolya közléseiből), kisebb részben pedig felszíni leletgyűjtésekből, leginkább Miklós Zsuzsa terepbejárásaiból ismerjük.¹³ A Tolna megyei balkáni eredetű népesség régészeti hagyatékának meghatározásában részint e kerámiaanyagra támaszkodhatunk.

A rác telepek történeti kutatása nem áll ilyen jól. Közismert a régió török kori forrásadottságának mostoha helyzete: a rácok elszaporodásának korára, a 17. századra nézve többnyire kiadatlan (vagy sematikus) török defterekre, a sokszor mindössze a falvak lakottságát jelző, összeíró jellegű magyar forrásokra, illetve szétszórt, kevés érdemi adatot tartalmazó egyéb forrásokra támaszkodhatunk. A 18. századi – többnyire kiadatlan – tanúvallatásokban ugyanakkor számos rác tanút szólaltat-

⁶ KOVÁCS 2010, 763.

⁷ WICKER 2008, 48

⁸ MÁTÉ 2018, 372.

⁹ GERELYES 2012.

¹⁰ HEGYI 2007, passim.

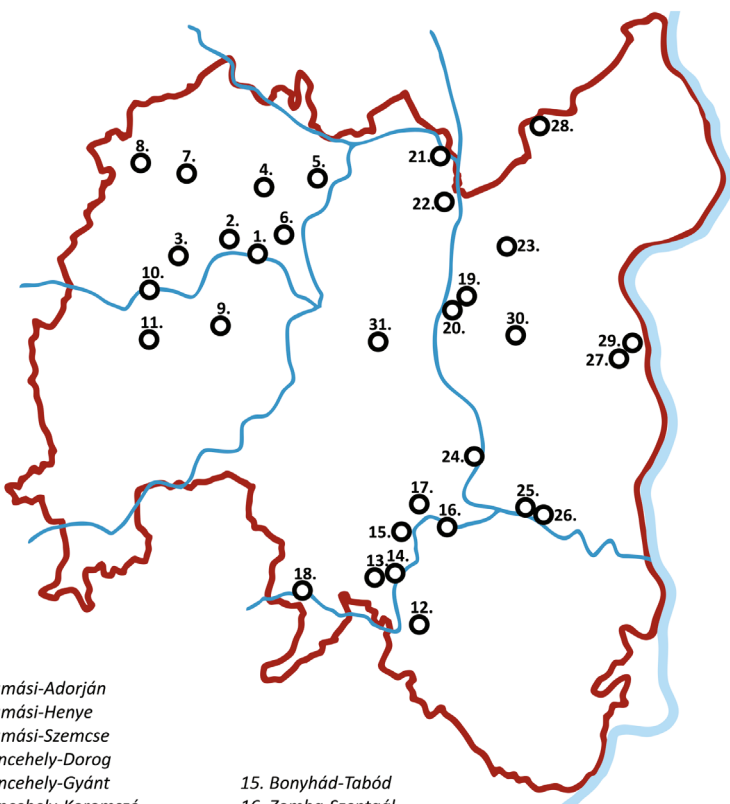
¹¹ GAÁL 1982.

¹² *Kerámia leletek a Szekszárd-palánki török palánkvár (Jeni Palanka) feltárásából I–IV.* címmel a *WMMÉ* 2010–2013. évi számaiban. Tüzelőhelyek, ólomöntés: GAÁL 2015; fémananyag: GAÁL 2017a; GAÁL 2017b; GAÁL 2018; GAÁL 2019; GAÁL – CZÖVEK 2020.

¹³ MIKLÓS 2007, passim.

nak meg, akik felbecsülhetetlen értékű retrospektív adatokkal szolgálnak a hódoltságkor mindennapjairól.¹⁴

A dombóvár-békatói temető és szekszárd-palánki török kiserőd kutatása sajnos nem hozta meg az áttörést Tolna megye 17. századi írott forrásokból ismert, százas nagyságrendű, hasonló lakosságú telepeinek terepi azonosításában. Jómagam először 2015-ben Tamási monográfiájában mutattam be rácokhoz köthető kerámiaanyagot Tamási-Rácvölgyből,¹⁵ de keltezhető értékű leletanyag hiányában ez – sok más, terepbejárási leletanyaghoz hasonlóan – még a korzakkal foglalkozó régészeket sem győzte meg egyöntetűen a lelőhely(ek) jellegéről, koráról és „etnikai” hovatartozásáról. 2020 folyamán korábbi terepbejárási eredmények (kerámiaanyag) fémkereső műszerrel történt tudatos ellenőrzése révén sikerült legalább három, egyértelműen „a hosszú 17. századra” keltezhető, a tizenöt éves háború után létrehozott és az 1700-as évek legelejéig lakott olyan települést azonosítanom (Tamási-Adorján, Tamási-Henye, Pincehely-Dorog), ahol az említett két, emblematis Tolna megyei lelőhelyről (Dombóvár-Békató, Szekszárd-Palánk), illetve a Wicker Erika által bemutatott észak-bácskai temetőkből ismert,¹⁶ „etnikumjelző”, balkáni jellegű leletanyag egyértelmű régészeti párhuzamai is előfordulnak.

1. Tamási-Adorján	15. Bonyhád-Tabód	25. Tolna-Mözs-Icse
2. Tamási-Henye	16. Zomba-Szentgál	26. Tolna-Mözs-Ság
3. Tamási-Szemcse	17. Zomba-Zomba	27. Dunaszentgyörgy-Berekszeg
4. Pincehely-Dorog	18. Izmény-Izmény	28. Németkér-Hard
5. Pincehely-Gyánt	19. Kajdacs-Kajdacs	29. Paks-?
6. Pincehely-Koromszó	20. Kajdacs-?	30. Tengelic-Tengelic
7. Nagyszokoly-Szentmárton	21. Pálfa-Pálfalva	31. Gyöngy-Szabaton
8. Nagyszokoly-Szokoly	22. Pálfa-Egres	
9. Gyulaj-Bíród	23. Gyöngy-Gyöngy	
10. Nagykónyi-Kónyi	24. Sióágárd-Janya	
11. Kocsola-Kocsola		
12. Bonyhád-Börzsöny		
13. Bonyhád-Csöcsk		
14. Bonyhád-Iván		

1. kép. A hódoltságkori balkáni népesség jelenleg ismert telepei Tolna megyében

A RÁC FALVAK TOPOGRÁFIAI JELLEMZŐI

Jelenleg már harminc olyan, terepbejárásból, műszeres leletfelderítésből ismert telepről van adatunk Tolna megyéből, ahol török kori (főleg 17. századi) érmék mellett különböző mennyiségű fém leletanyagot gyűjtöttünk, s amelyekről részben igazolható, részben csak sejtető, hogy balkáni népesség lakta őket (1. kép). Az alábbiakban kistájak szerint csoportosítva sorolom fel a lelőhelyeket, a mai települések neve után zárójelben adva meg a török kori faluneveket (ahol a településnév nem ismert, azt kérdőjellel jelzem).¹⁷ Előrebocsátom, hogy a hódoltságkori rác települések ezen a

¹⁴ MÁTÉ 2023, 175–179.

¹⁵ K. NÉMETH 2015, 225–226.

¹⁶ WICKER 2008.

¹⁷ A lelőhelyek nevét terjedelmi okokból és a lelőhelyek védelme érdekében nem írom ki.

vidéken nagyon kevés kivétellel a középkori, ekkorra már részben elpusztult falvak neveit vitték tovább. Amikor e tanulmányban tehát Tamási-Adorjánt írok, akkor nem a középkori Adorján falura gondolok, hanem az annak határában, annak pusztulása után, a középkori faluhely közelében, de attól független telephelyen létrejött, balkáni népesség által lakott települést értem alatta (amelynek határa ugyanakkor többnyire valószínűleg egybeesett a középkori falu határával).

Kapos-Koppány mente (12): Tamási 3 (Adorján, Henye, Szemcse); Pincehely 3 (Dorog, Gyánt, Koromszó); Nagyszokoly 2 (Szentmárton, Szokoly); Gyulaj 1 (Biród); Nagykónyi 1 (Kónyi); Kocsola 1 (Kocsola).

Völgység (7): Bonyhád 4 (Börzsöny, Csöcsk, Iván, Tabód); Zomba 2 (Szentgál, Zomba); Izmény 1 (Izmény).

Sárvíz mente (6): Kajdacs 2 (Kajdacs, ?); Pálfa 2 (Pálfalva, Egres); Györköny 1 (Györköny); Sióagárd 1 (Janya).

Mezőföld (6): Tolna-Mözs 2 (Icse, Ság), Dunaszentgyörgy 1 (Berekszeg); Németkér 1 (Hard); Paks 1 (?); Tengelic (Tengelic) 1.

Hegyhát (1): Gyöng 1 (Szabaton).

Módszertani szempontból fontos megemlíteni, hogy e lelőhelyek milyen módon kerültek elő. A legdirektebb eljárás, amikor – többször Máté Gáborral – 18. századi tanúvallomásokban megadott helyadatok, leírások alapján próbáltuk terepen azonosítani a forrásokból ismert helyeket, majd a hagyományos terepbejárást műszeres leletfelderítés követte (Nagyszokoly-Kisszokoly, Zomba-Kiszomba, Zomba-Szentgál).¹⁸ A másik legkézenfekvőbb módszer a korábbi terepbejárásokból ismert, balkáni jellegűnek gondolt kerámiaanyagot tartalmazó lelőhelyek fémkeresős hitelesítése. A műszeres leletfelderítések során kiderült, hogy a gyakran Árpád-korinak vélt cserépanyag mellett kerülnek-e elő hasonló korú fémtárgyak, vagy éppen ellenkezőleg, kizárólag török kori fémleleteket találunk. Volt olyan telep, ahol a szakdolgozatomhoz 2000 körül végzett terepbejárás kerámia-anyagában – késő középkorinak tartható cserepek mellett – egyetlen darabként előfordult egy úgynevezett bosnyák korsó töredéke is, a megtalálás után húsz évvel végzett fémkeresős kutatás során pedig rövidesen sikerült igazolni a II. Mátyás- és Ferdinánd-denárok alapján, hogy valójában késő török kori telepről van szó (Nagyszokoly-Szentmárton). A múzeumi raktárakban a fentihez hasonlóan nagy mennyiségben lapulhatnak olyan lelőhelyek terepbejárásból származó anyagai, amelyek korát fémleletek gyűjtésével viszonylag gyorsan, nagy számban lehetne hitelesíteni, illetve pontosítani. Számos lelőhely jutott tudomásomra úgy, hogy múzeumbárátoknál érdeklődtem olyan lelőhelyekről, ahol az érmék közül kizárólag 17. századiakat lehet találni (a kérdéshez hozzá lehetett tenni az egyéb jellemző leletek, pl. akcsék, golyók, geometrikus gyűrűk meglétét, de az érmék említése általában már elegendő volt). Természetesen számos lelőhely került elő véletlenül, akár saját, akár mások terepi kutatásai során: így találtunk rá egy tamási múzeumbárattal a rácok által lakott Henye helyére.

Az alábbiakban az említett harminc, különböző mértékben kutatott telep közül csak a három legintenzívebben vizsgált lelőhelyet részletezem,¹⁹ de jellemző leleteik bemutatása kapcsán más lelőhelyekről származó leleteket is megemlítek. E három telep közül kettő, a Tamási határában fekvő Adorján és Henye egymás szomszédosa volt (egymástól légvonalban 3 kilométerre), a napjainkban Pincehely külterületéhez tartozó Dorog pedig 6,5–7 kilométerre feküdt tőlük (közéjük csak a középkori Marton/os török kori megfelelője, Martinca ékelődött be). A török korban ezt a vidéket, a Tamási és Ozora között elterülő, fátlan, sűrűn lakott, megművelt vidéket Tamási-mezőnek nevez-

¹⁸ Ezzel a módszerrel szintén Máté Gábor, illetve közös terepbejárásaink Baranya megye északi részén több rác telepet azonosított (Bikal, Hegyhátmaróc, Köblény), amelyeket egyelőre nem követett fémkeresős hitelesítés.

¹⁹ Bonyhád város monográfiájának egy fejezeteként időközben elkészítettem a város határában műszeres leletfelderítés során talált, hódoltságkori, balkániak által lakott telepek történetének és leletanyagának hasonló szempontú feldolgozását. K. NÉMETH 2023.

ték²⁰ (erre utal tanulmányom címe is). Mindhárom rác telep – amint már említettem – a névadó középkori falu közelében, de nem annak helyén, hanem teljesen új, korábban lakatlan helyen jött létre. A rácok által lakott Adorjánt kb. 600, Henyét 800, Dorogot pedig 1500 méterre hozták létre az elhagyott középkori településtől, ugyanannak a vízfolyásnak a mentén, ha nem is mindig ugyanazon az oldalán. Mindhárom telep szélessége kb. 200 méter – a patakparti domb legalsó peremétől a vízmenti dombvonulat fennsíkszerű tetejének vízparti részéig –, hosszúságuk is hasonló: Henye kb. 600, Adorján 700, Dorog 800 méter hosszan húzódik. Fontos hangsúlyozni, hogy faluszerűen jelentkező telepekről van szó, ha a leletek eloszlása ezeken belül nem is egyenletes: jól megfogható leletsűrűsödések (fémkeresős műszóval: foltok) mutathatók ki bennük. Dorogon továbbá a jól lehatárolt központi részen kívül egyelőre azzal területileg össze nem függő „foltokat” is sikerült megfigyelnünk, de a későbbiekben bebizonyosodhat, hogy köztük nincsenek olyan jelentős leletmentes részek, mint amit az egyszeri terepi kutatás alapján egyelőre látunk. Valószínűleg többféle településszerkezet létezhetett; a jól megfogható falumagok mellett lehettek szórt, tanyaszerű telepek a központi települési egység körül, vagy akár a teljes település is ilyenekből állhatott (ez merül fel a szintén Tamási határába eső Szemcse esetében, ahol a középkori faluhelyen is van néhány 17. századi lelet, de tőle néhány száz méterre két kisebb, néhány 10 méter átmérőjű foltban is találtunk ilyeneket).

Magyarok és rácok ugyanazon faluhatáron belül természetesen egy időben is élhettek együtt, ha valószínűleg ez ritka is volt; további kérdés, hogy ezen esetekben a két közösség telephelye hogyan viszonyult egymáshoz. A koppányi szandzsák 1580 körül készült, a vlahokat feltüntető listája szerint három magyar falu (a Tamási határában fekvő Szemcse, illetve Cseryné és Kacsok) határában ekkor vlah telepek létesültek.²¹ Szintén a Tamási-mezőn, a mai Felsőnyék határában feküdt a magyarok által lakott Horhi falu, amelynek birtokosa, Batthyány Ádám 1642-ben engedélyezte tizen négy háznyi rác letelepedését, ám tisztartója szerint hat évvel később a jövevények már huszonöt házban éltek.²² Figyelemre méltó egy 1687–1688-ban készült kéziratos térkép is, amely egymás mellett Magyarürög és Rácürög (a középkori [Felső]Ireg, a mai Iregszemcse török kori megfelelői) településeket tüntet fel;²³ a települések nevéhez ragasztott, népnévből képzett előtag – és a térképi ábrázolás – alapján két, különálló, de egyetlen faluhatáron belül létező településre kell gondolnunk.

Henyéről eddig 235, Adorjából 211, Dorogról 139 egyedileg bemért, meghatározható fémleletet gyűjtöttünk be (amibe az alaktalan rézlemezek, ólomvadékok, vasszőgek stb. nem számítanak bele), közülük az érmék darabszáma sorrendben: 48, 43, illetve 64. (A többi felsorolt lelőhelyről átlagosan húsz-harminc fémlelettel rendelkezünk, de az összes darabszám jóval ezer fölött van).

Tanulságos a lelőhelyek felfedezésének módja is. Adorjánt magam azonosítottam terepbejárással 2015-ben, majd 2020 tavaszán fémkeresővel is hitelesítettük a lelőhely korszak szerint besorolását; Henyét szintén 2020 tavaszán Kántor Miklós múzeumbaráttal találtuk meg. Mindkét lelőhelyről többnyire vele közösen, lényegében kettesben gyűjtöttünk leleteket több tucatnyi alkalommal 2022 tavaszáig (Adorjában egy alkalommal Varga Máté is segített, mindkét helyen pedig néhányszor elkísért minket Kocsis Dániel régészhallgató). Dorog helyét 2022 tavaszán tudtam meg, majd K. Tóth Gáborral félnapos kutatást tartottunk, amit egy egész napos követett az ő, továbbá Varga Máté régész, valamint Kántor Miklós és Sándor Lajos múzeumbarátok részvételével.²⁴

A bemutatott telepek elhelyezkedésük, a keltező érmék és a jellegzetes leletanyag alapján nem

²⁰ MÁTÉ 2021, 45–46.

²¹ HEGYI 2001, 1302.

²² SZAKÁLY 1997, 171.

²³ K. NÉMETH 2014, 73–74.

²⁴ A párhuzamként említett többi lelőhelyről származó tárgyakat a felsoroltakon kívül többen gyűjtötték, név szerint Czövek Attila és K. Tóth Gábor régészek, Csizsér Antal gyűjteménykezelő (Wosinsky Mór Múzeum), továbbá Berki Adrián, Bulla László, Csikós Zoltán, Kocsis Zoltán, Lückl Ervin, Mészáros Péter, Vincze Péter, Wagner Krisztián múzeumbarátok, valamint Zsiga Zsolt ajándékozó. Munkájukat, segítségüket köszönöm.

lehetek a korabeli magyarságnak a faluhatáron belül „vándorló” telephelyei, vagy ideiglenes szálláshelyek, táborok stb., mert nem eldugott helyeken, hanem megtelepedésre ideális, olykor kifejezetten forgalmas helyeken létesültek, évtizedekig, sőt nem ritkán egy teljes évszázadig léteztek, és minden lelőhelyen található kifejezetten a balkáni népességre jellemző, a korabeli magyar falvak leletanyagából vidékünkön hiányzó tárgytípusok.

A HÁROM RÉSZLETEZETT RÁC FALU TÖRTÉNETI ADATAI

Adorján a középkorban kismemesi falu volt. Az 1542-es rovásadójegyzék még öt egytelkes nemest írt össze.²⁵ 1543-ban már pusztá volt, lakói a töröktől való félelem miatt menekültek el.²⁶ A simontornyai szandzsák tahrir-deftereiben az 1570-ben feltűnő iflák falvak között Adrián nyolc délszláv személlyel, köztük a kenézzel szerepel, 1580-ban pedig már tizenegy fővel, ugyanakkor 1590-ben már nem írták össze a falut.²⁷ A 17. századból főként az Esterházy család birtokainak ismétlődő összeírásaiból vannak adataink. 1622-ben pusztá, 1639/1645-ben és 1650-ben rácok lakják, 1651–1652-ben és 1667–1668-ban pusztá, az 1669/1675-ös összeírás szerint „elfutott” lakói rácok, adója 6 forint és egy papucs. 1669-ben egy bizonyos Tapolcai Bégó (neve alapján maga is rác) több társával együtt marhákat hajtott el Adorjából. 1679-ben a falu nem adózott, lakói rácok, adója nem változott.²⁸ 1684-ben az adorjániak marháit veszprémi katonák hajtották el.²⁹ Tamási első helytörténeti írója, Szalay Antal káplán 1830-ban így kezdte a Tamásihoz tartozó puszták között említett Adorján jellemzését: „*Odorján, csak századokkal is előbb még Rác lakósokat tartott kebelében; de hányásonkon, temetkező helyeken kívül semmi maradványi többé (...)*”³⁰ Ezzel a temetővel azonos lehet az az ismeretlen lelőhely, amelyet Papp István esperes-helytörténész is megörökített: „*Adorjántól délre, a Koppány alatt ma is emlegetik a temető helyet, ott volt a rácok temetője.*”³¹ A rác falu helyét a mai Tamási-Adorjánpusztától keletre, a Hideg-völgy bejáratától nyugatra, a meredek dombvonulat lábánál, a folyóval párhuzamosan húzódó, enyhe kiemelkedésen azonosítottam, közelében pedig két kisebb, elkülönülő foltban is találtam hasonló korú és jellegű kerámiatöredékeket.³²

Henye a középkorban köznemesi birtok volt, 1542-ben még lakták, 1543-ban már pusztá volt,³³ feldúlta a török.³⁴ A törökök 1565-ben pusztaként írták össze.³⁵ 1570-ben és 1580-ban egy bizonyos Hegyi tűnik fel a simontornyai szandzsák iflák falvai között, előbb – a primikkural együtt – kilenc, majd tíz délszláv személlyel; ez az ismeretlennek látszó falunév – ha a török ortográfia nem zárja ki – azonos lehet Henyével, ami jól illeszkedik a Tamásitól északkeletre húzódó, összefüggő, nyolc faluból álló iflák települési tömbbe.³⁶ 1622-ben pusztá, 1639/1645-ben rácok lakják, 1651–1652-ben pusztá, 1666-ban rác lakói évi 22 forintos adójukból 3 forinttal adósok maradtak, 1667–1668-ban pusztá, az 1669/1675-ös összeírás szerint lakói rácok, adója 25 forint és egy papucs. 1679-ben ugyanígy adózott, ugyanakkor egy malmot is összeírtak. 1684-ben a henyeiek marháit veszprémi katonák hajtották el; egy visszaemlékező szerint az egyik katona, „*Agercsanovics megkínóván henyeieket harminc tallért vont rajtok, emiatt a veszprémi lator miatt köll palatinus úr jószágának mind semmivé lenni és az egész falut elrablotta huszonötödmagával.*” A katonák közül név szerint

²⁵ PAPP 2000, 137.

²⁶ MAKSAY 1990, 775, 778. 2. jegyzet.

²⁷ DÁVID 1982, 228.

²⁸ HEGEDŰS 1979, 44.

²⁹ MÁTÉ 2021, 179.

³⁰ SZALAY 1830, 85.

³¹ PAPP 2000, 137.

³² K. NÉMETH 2015, 227.

³³ MAKSAY 1990, 776.

³⁴ DÁVID 1982, 63.

³⁵ DÁVID 1982, 135.

³⁶ DÁVID 1982, 228.

ismerjük továbbá a pincehelyi származású Vujasint, és említik a „*kalugyer deákját*” is. Ugyanennek az ügynek a kihallgatási jegyzőkönyvében szerepel tanúként Rácz Gyuro henyei lakos is.³⁷ Egy 1690-es tanúvallatás egyik tanúja szerint a falu Salomvári Jánosnak is adózott.³⁸

Dorog a késő középkorban a simontornyai vár birtoka volt, 1542-ben még lakták, 1543-ban Meződorog néven már pusztá volt, lakói a törökök elől elfutottak.³⁹ Az iflák falvak összeírásában 1570-ben és 1580-ban kilenc, 1590-ben már húsz délszláv személlyel (köztük 1570-ben a primikurrall) szerepel.⁴⁰ 1669-ben Esterházy Pál Dorog nevű rác faluját kisebb hadsereg, ötven lovas és ötven gyalogos tapolcai és (zala)egerszegi vitéz dúlta fel. Tizennégy „polgárt” megölték, ötöt özszevagdaltak, tizennégy házat felgyújtottak, amelyekben a bölcsőbeli gyerekek mellett a gabona és ingóságok is bent égtek. Az Esterházyak tisztartója szerint „*nagyságod rác falui közt nem volt jobb falu (...), abban voltak a jó öreg rác polgárok*”.⁴¹ 1683-ban a tapolcai és veszprémi végváriak ötven ökröt és százhetven juhot hajtottak el innen, Dorogi Csudichot megkínózták, mindenét elvették, majd megölték, amikor pedig két dorogi panaszt tenni Veszprémbe ment, akkor hazafelé útjukon veszprémi vitézek levágták őket.⁴²

A RÁC FALVAK JELLEGZETES FÉM LELETANYAGTÍPUSAI

Az egyes, nagyobb mennyiségű fémelettel rendelkező, balkániai lakta telepek anyagát a későbbiekben részletesen is tervezem bemutatni, ahogy önálló tanulmányokat fogok szentelni az egyes jellegzetes tárgytipusoknak is, amelyekből itt csak ízelítőt adok az összkép kedvéért, részletes leírás nélkül. A tanulmányomban említett régészeti analógiák főleg Tolna megyéből, illetve az észak-bácskai temetők anyagából, kisebb részben pedig a Délvidékről származnak.

Érmék

Első helyen az érméket veszem számba, mert a lelőhelyek keltezése ezen alapul. A számolózsetonokat külön említem meg, mert ezeket többnyire másodlagosan használták fel.

A lelőhelyeken talált érmék között túlnyomó többségben vannak a kor Habsburg királyai által kibocsátott ezüstdenárok, illetve – egyes lelőhelyeken többségükben – azok hamis változatai. Adorján rác telepe az érmék alapján 1609 és 1707, Henyé 1614 és 1701, Dorog pedig 1609 és 1634 között létezett. Utóbbi kapcsán elérkeztünk a telepek egyik legérdekesebb, egyelőre nehezen magyarázható kérdéséhez: számos rác telep érmeanyagának jellemzője, hogy a magyar uralkodók közül szinte kizárólag II. Mátyás (1608–1619) és II. Ferdinánd (1619–1637) vereteit találjuk rajtuk, III. (1637–1657) Ferdinánd érméi ritkaságszámba mennek, Lipót (1657–1705) pénzei pedig szinte teljesen hiányoznak. Ez jellemző a megye több telepére, ahonnan tíz-húsz érmét ismerünk (Gyulaj, Kajdacs, Nagyszokoly-Szokoly, Nagyszokoly-Szentmárton). Lehet, hogy csak a statisztikailag viszonylag alacsony érmeszám okozza a jelenséget, és nagyobb számú begyűjtött veret alapján esetleg módosulni fog a keltezés felső határa, annál is inkább, mert az említett telepek egy része írott források alapján a 17. század második felében is létezett. Ugyanitt fontos megemlíteni, hogy Tolna megye rác telepeinek többsége – így Adorján, Henye és Dorog is – a tizenöt éves háború után jött létre, a legkorábbi (és gyakran legnagyobb számban előforduló) érmék szinte kivétel nélkül II. Mátyáséi. A balkáni népesség a régészeti adatok szerint nagy tömegben, rendszerszerűen kétségtelenül a tizenöt éves háború (1591–1606) után, a véglegesen ekkor megrendült középkori magyar településhálózat szétesése, pusztulása után jelent meg (legalábbis Tolna megye északnyugati részén). Ko-

³⁷ MÁTÉ 2021, 179, 182.

³⁸ SZAKÁLY 1975, 288.

³⁹ MAKSAY 1990, 775, 778. 35. jegyzet.

⁴⁰ DÁVID 1982, 228.

⁴¹ HEGEDŰS 1979, 44; SZAKÁLY 1981, 274. és 274. 96. jegyzet.

⁴² MÁTÉ 2021, 173, 179, 182.

rábbi érmét csak az 1570–1580-as évekből, egyet-egyét találtunk Adorjánban (Rudolf-denár, 1579) és Henyén (Rudolf-denár, 1583). Ez felveti annak lehetőségét, hogy a már említett 1570–1580-as simontornyai iflák-összeírásban szereplő Adrián és Henye balkáni (vlah) lakosainak egy része (egy háznépe, szállása, tanyája stb.) éppen a későbbi, 17. századi, rácok által faluszerűen lakott Adorján, illetve Henye területét ülte meg, és akár ez is lehetett a tizenöt éves háború utáni tartós megtelepedésük (egyik) indítéka az adott helyen.

Rendszeresen találunk török ezüstérméket, nagyjából minden tizenöt-húsz denárra jut egy. Meghatározásuk folyamatban van, a már azonosítottak szinte kivétel nélkül 17. századiak, pl. Ibrahim szultáné (1640–1648) Gyulajról, II. Ahmedé (1691–1695) Adorjánból. Akcsék szempontjából legérdekesebb helyünk Pincehely-Gyánt, ahonnan egyelőre csak huszonhárom érménk van, de ebből húsz akcse. Ez a telep 2 kilométerre feküdt a pincehelyi török palánkvártól, így lakói bizonyára katonai és kereskedelmi kapcsolatban állhattak az erősséggel, ez lehet a török érmék feltűnően magas arányának magyarázata. Mindez összhangban áll azzal a numizmatikai megfigyeléssel, amely szerint akcsék nagyobb mennyiségben csak török erősségek közelében kerülnek elő.⁴³

A korszak más lelőhelyeihez viszonyítva elég gyakran kerülnek elő a rác telepeken raguzai grossettok (könnyű garasok), előlapjukon a város védőszentjének, Szent Balázsnak az ábrázolásával, S. BLASIUS RAGUSII körirattal, a hátapon az áldást osztó Megváltóval, TUTA SALUS körirattal.⁴⁴ Az Adria-parti városállam az oszmánok legfontosabb – és egyben adófizető – nyugati kereskedelmi partnere volt, kereskedőik a 16. század közepétől számos telepet létesítettek Magyarországon, környékünkön Pécsen, Székesfehérváron és nem utolsósorban Tolnában is.⁴⁵ Raguzai érme ismert Adorjánból (1650) és kétszer átfúrva Henyéről (165?), továbbá Bonyhád-Ivánról (átfúrva), Bonyhád-Tabódról, Gyulajról, Sióagárd-Anyavárból, Öcsény-Őzsákról, Pálfáról és Zomba-Kiszombárról, végül két példány – a viszonylag kevés lelet ellenére is – Nagyszokoly-Kisszokolyról, ahol az egyik példányt apróra körbenyírták (valószínűleg flitternek), csak a RAG felirat maradt meg rajta.

Itt érdemes megemlíteni, hogy Tolna megyéből tíz helyről ismerünk török kori pénzhamisító műhelyeket, amelyek egy része középkori előzmény nélküli telepeken létesült. Ezek egy részén balkáni vonatkozású leletek is előkerültek, ami alapján ilyen származású lakossághoz köthetjük őket.⁴⁶

Mérlegsúlyok (dirhemek)

Levágott sarkú kocka alakú mérlegsúlyok Nagyszokoly-Szentmártonból (15,63 gramm, egyik oldalán öt kis bemélyedéssel) (2. kép) és Kocsoláról (6,52 gramm; egyik oldalán két kis bemélyedéssel) kerültek elő, de Tolna megyéből ismerünk egyet-egyét a tamási várból, a bonyhád(varasdi) pénzhamisító műhelyből és Szálka középkori faluhelyéről is, ahol csak csekély 17. századi megtelepedés mutatható ki. E tárgytypus ritkaságát jelzi, hogy a szekszárd-palánki török vár feltárásából is csak két hasonló példány ismert.⁴⁷

Átfúrt érmék, számolózsotonok (fejdísz, ruhán, nyakláncra hordott érmék)

A rác telepeken a középkori falvakhoz viszonyítva több átfúrt érme kerül elő. Ezeket ékszerként – nyakban hordva vagy fejdíszre varrva –, esetleg ruhadíszként viselhették. Az átfúrt érmék között többségben vannak a nagyméretű, rézből készült számolózsotonok, de nagyméretű ezüstpénzek (lengyel garasok, kisebb címletű krajcárok) is akadnak a kis címletű római bronzpénzek, akcsék és (olykor hamis) denárok mellett.

Tolna megyéből huszonkét ismert és két ismeretlen lelőhelyről összesen harminchét, egy vagy több

⁴³ GYÖNGYÖSSY 2004, 30, 32.

⁴⁴ KÁLDOS 1993, 16.

⁴⁵ MOLNÁR 2000, 375–381.

⁴⁶ Részletesen: VARGA – K. NÉMETH 2021.

⁴⁷ GAÁL 2018, 355, 370. 11. tábla 8–9. Ezek nem azonosak a Soproni Sándor által Tolna megyéből tévesen (vö. FEHÉR 1993, 237) római koriként közölt öt, levágott sarkú kocka alakú oszmán mérlegsúly egyikével sem (SOPRONI 1967, [3. kép 8–11, 13]).

2. kép. Oszmán-török mérlegsúly Nagyszokoly-Szentmártonból

3. kép. Átfúrt nürnbergi zsetonok Sárszentlőrincről

helyen átfúrt – tehát egykor felvarrva, fellógatva viselt – számolózsetont ismerünk. Többségük Nürnbergben készült a 16. század közepe után, a Krauwinckel vagy Laufer család műhelyeiben. Sárszentlőrinc-Alsórácegrespusztja térségében kiszántott embercsontok mellett egy csomóban négy, átlukasztott számolózseton és egy 1545-ös porosz garas került elő (3. kép), amelyeket egykor valószínűleg fejdíszre varrva viseltek. A zsetonok közül hármat Hanns Krauwinckel II. (+1635), egyet pedig Mathäus Laufer (+1634) nürnbergi számológemester bocsátott ki.

Sírfeltárásokból származó régészeti párhuzamok (Dombóvár-Békató,⁴⁸ Bodrogmonostorszeg)⁴⁹ alapján feltételezhető, hogy az átlukasztott érmeket fejdísz részeként viselték, és e tárgyak is a balkáni eredetű népességhez köthetők.⁵⁰

Flitterek

Jellegzetes etnikus leletek a nők nagyméretű, lemezes halántékdíszjeinek vagy fülbevalóinak középső lemezére forrasztott négyzetes foglalatok (olykor a bennük lévő üveggel), valamint a tárgyakról (illetve esetleg ruhadíszekről vagy övről) lecsüngő, ovális, csepp vagy trapéz alakú, drótkarikával felfüggesztett flitterek.

Adorjánban négy különböző formájú flittert találtunk: egy ezüstözött darabnak a függesztőlyuka a flitter elkeskenyedő, a lemezre merőlegesen megcsavart fülén látható; egy másik, lekerekített sarkú trapéz alakú példány hosszabb oldalában benne maradt a drótból csavart függesztőkarika, és keskenyebb oldalán is lyuk van (4a. kép). Egy szabálytalan ötszög alakú, de jóval rusztikusabb, rézlemezről igénytelenül kivágott (4b. kép), valamint egy ovális példány darab jelzi az ékszertípus egyszerűbb, népies változatait.

Flittert Adorjánon kívül csak két helyről ismerünk. Tengelicről egy csavart szárú, csepp alakú darabot, Pincehelyről pedig egy trapéz alakú példányt, amelynek keskeny vége zöld üvegyönggyel összefogott rézdrótról csüng le, alsó, szélesebb két végéből pedig további egy-egy, szintén zöld üvegyönggyel összefogott rézdrótról hasonló, trapéz alakú flitter lógott le (az egyiknek megmaradt a felső sarka is) (5. kép).⁵¹

Hasonlók lógnak pl. a katymári fülbevaló-halántékdíszről, a battonyai lemezes-csüngős fejdíszekről, a makói és glagoni korong alakú fülönfüggőkről, illetve a tomaseváci ruhadíszekről,⁵² vagy

⁴⁸ GAÁL 1982, 152, 170, 209. 30. kép, 205. 26. kép (fent), 219. VII. tábla 193. sír.

⁴⁹ KOREK 1992, 189–190.

⁵⁰ K. NÉMETH 2021.

⁵¹ Közölve: MÁTÉ 2021, 113. 19. ábra.

⁵² GERELYES 1999, 68–69, 22–25. kép.

4a-b. kép. Flitterek Tamási-Adorjánból

5. kép. Flitter gyönggyel díszített dróttal és másik flitter töredékével Pincehely-Gyántról

6. kép. Négyzet alakú köves foglalat Tamási-Henyéről

7a-b. kép. Nyaktagos ezüstgyűrűk Tamási-Henyéről és Pincehely-Dorogról

Tolna megyénél maradvány egy Kajdacson 1864-ben kiszántott fejdíszről is.⁵³ Az egyszerűbb flitterek helyben készülhettek, erre utal egy, a Zala megyei Lentiből nemrég közölt kőöntőforma is, amelybe egy félhold alakú csüngő mellett három, trapéz alakú flitter negatívját vésték.⁵⁴

⁵³ GERELYES 2010, 213. 3. kép.

⁵⁴ SZŐKE 2021.

Köves foglalatok

A fejdíszek vagy a fülönfüggők lemezes tagjait díszítő, négyzetes foglalatba helyezett, kb. 1,5×1,5 cm-es üvegdíszből Henyén kettőt is találtunk (6. kép). Kissé kiemelkedő hátlapjuk közepén jól látható az egykori felerősítés, a forrasztás nyoma. Ilyen tárgyat már Gaál Attila is közölt a tevel-venyigési pénzhamisító műhely területéről, üveglappal fedett ereklyetartóként meghatározva azt.⁵⁵ Ezt a középkor óta lakott faluhelyet azóta sikerült Kömöcsénnyel azonosítanom, ahol egy 1731-es tanúvallomás szerint a 16–17. század fordulója óta rácok (is?) laktak.⁵⁶

Megjegyzendő, hogy éppen egy Henyén talált, töredékes foglalatot gyűrű alapján ezek a köves foglalatok olykor (bizonyára ritkábban) gyűrűfejeket is díszíthettek.

Gyűrűk

Nyaktagos (hosszított vállú), geometrikus fejjel díszített gyűrűk

Több faluhelyről kerültek elő többnyire ezüsből készült, nagyméretű, széles, lapos karikájú, geometrikus díszű, vésett, széles, kerek fejjel ellátott ezüstgyűrűk, amelyek feje nem a karikán ül, e helyett a fejet önálló, rövid, de széles, hengeres nyaktag kapcsolja a karikához. Ezt a típust nyaktagos gyűrűnek nevezem, bár Wicker Erika *korongos fejűnek* hívta.⁵⁷ Négy lelőhelyről öt – részben töredékes – példányt ismerünk: Henyéről kettőt (7a. kép), Dorogról (7b. kép), Pálfáról és Pincehely-Gyántról egyet-egyet. A fejet minden esetben vésett, többnyire körzővel szerkeszthető, geometrikus motívum díszíti, amely rendszerint sugarasan elhelyezett, mandula alakú, középen bemélyedő vésésekből (Dorogon és Gyánton nyolc, Pálfán hat), illetve a hegyeik között elhelyezett, a gyűrűfej íves széléhez igazodó, szintén mandula alakú mintákból áll. A henyei darab közepén négyzetet találunk, benne kereszt irányban elhelyezett mandulamag alakú díszek, a fej négy oldalán függőleges rovátkákkal kitöltött mandulamag alakú mezők, a négyzet körül trapéz alakban szaggatott vonalak.

Két bronzból készült példány is ismert: Tamási-Szemcséről a középkori falu helyéről került elő egy, az ezüstgyűrűknél kisebb méretű, karikája három oldalán enyhe ellenfejjel ellátott gyűrű, amelynek fejét három vonal hat körcikkre osztja, amelyekben elnagyolt félholdak láthatók, ahogy a gyűrűfej mentén is. A nyaktagos gyűrű itteni előkerülésére talán némi magyarázatot ad, hogy a koppányi szandzsák 1580 körül készült, a vlahokat feltüntető listája szerint éppen Szemcse volt az egyik olyan lakott magyar falu (a három hasonló közül), amelyek határában ekkorra vlah telep létesült⁵⁸ (ezt egyébként némiképp egy ugyanitt talált, átfúrt Báthori Gábor-garas is megerősíti). Egy bonyhád-iváni bronzgyűrűnek hiányzik a feje, széles karikáján hosszában enyhe gerinc fut végig, oldalai közepén kereszttekkel kitöltött téglalap alakú dísz, alatta és felette pedig vonalakkal kitöltött koronászerű dísz van.

Hasonló ezüstgyűrű ismert az adai kincsleletből, amire Wicker Erika hívta fel a figyelmet; e gyűrű formai párhuzamait koszovói tárgyakban találta meg.⁵⁹ Fontos hasonlóság, hogy az adai gyűrű fejét is mandulaformákból álló minta tölti ki, csak középen kevesebb, szám szerint négy ilyen dísz található; a gyűrűfej oldalai mentén a tolnai ezüstgyűrűkhöz hasonlóan szintén megvannak a mandula alakú bevágások. A 19. századi Balkánon jellegzetesek voltak a hasonló, törökös hatású, ezüsből öntött, kerekfejű gyűrűk, amelyek közül egy Hercegovinában készült példány fején ráadásul a Tolna megyei példányokéhoz hasonló, vésett geometrikus díszítést láthatunk,⁶⁰ ami jól mutatja a típus kései továbbélését.

⁵⁵ GAÁL 2006, 115. 21. ábra 2.

⁵⁶ MÁTÉ 2015, 190.

⁵⁷ WICKER 2010, 147, 150.

⁵⁸ HEGYI 2001, 1302.

⁵⁹ WICKER 2010, 147, 150, 155. 1. ábra 2a-b.

⁶⁰ BALOGHNÉ HORVÁTH 1999, 64, 65. 195. kép.

8a-b. kép. Geometrikus díszű gyűrűk
Tamási-Adorjából

8c. kép. Geometrikus díszű
gyűrű Tamási-Henyéről

8d. kép. Geometrikus díszű
gyűrű Tamási-Henyéről

9. kép. Csepp alakú bronzgyűrű
Gyulaj-Biródról

10. kép. Drótygyűrű
Pinchehely-Dorogról

Geometrikus díszű vésett gyűrűk

Telepeink leggyakoribb gyűrűtípusai – az országos kutatás eddigi adataitól eltérően, ahol ezek egyelőre, bizonyára a kutatás hiányossága miatt ritkaságszámba mennek – az egyszerű, öntött, vésett, geometrikus díszű fejjel ellátott bronzgyűrűk, amelyek a díszesebb török gyűrűk leegyszerűsített változatainak tekinthetők.⁶¹ Adorjánban négy, Henyén öt, Dorogon három példányt találtunk eddig, Tolna megyéből eddig összesen csaknem félszázat ismerünk.

A gyűrűk feje ovális vagy ritkábban nyolcszög alakú, fejük szélén olykor vésett vonal fut körbe. Az észak-bácskai temetőkben feltárt geometrikus díszű gyűrűket Wicker Erika meghatározása szerint íves vonalokból kialakított háromszög, négyzet, illetve téglalap alakú mezőkkel díszítették, e formák és a perem közötti részt pedig sűrű vonalkázással.⁶² Tolna megyei példányaink díszítése az említettekhez hasonló: a két leggyakoribb díszítési mód a gyűrűfejbe karcolt három-négy-öt vízszintes sáv el-

⁶¹ GERELYES 2010, 792. Itt jegyzem meg, a Nemzeti Múzeumba Alsópéldről bekerült, a bácsalmási és katymári temetőkben talált gyűrűk párhuzamaiként Gerelyes Ibolya által említett geometrikus gyűrűk kapcsán, hogy azok nem a felvidéki Alsópélen (ma Dolný Pál, Szlovákia), hanem a Tolna megyei, ma Sárszentlőrinc falu határába eső Alsópél nevű pusztán kerültek elő, mert Szelinevits Bódog éppen utóbbi Alsópélen élt és környékén gyűjtött. Erre részletesen: PROHÁSZKA 2004, 191.

⁶² WICKER 2008, 118, 251. XI. tábla 10.

lentétes irányú sűrű vonalkázása, illetve a fej négy oldalából induló íves vonalak által alkotott mandula alakú mezők sűrű vonalkázása. Ezek mellett előfordul a hat körcikkre osztott fej mezőinek vonalkázása és az egyenlő szárú kereszt alakban elrendezett, négy, mandula alakból álló díszítés is (8a-d. kép).

Foglalatos köves gyűrűk

Épségben maradt, foglalatba tett kövel díszített bronzgyűrűk ritkán kerülnek elő; egyetlen ép példány, egy vörös, ovális kövel díszített, karéjos szélű foglalattal ellátott, a karikával egybeöntött fejű példány Dorogról említhető. Viszonylag nagy mennyiségben találtunk ugyanakkor olyan, a karikával szintén együtt öntött, ovális vagy hatszögű lappal rendelkező gyűrűket, amelyekről a hasonló alakú, bizonyára szintén követ tartalmazó foglalat leesett: Adorjánban három, Henyén négy, Dorogon egy (a már említett ép) ilyen példányt gyűjtöttünk.

Hasonló, a fejhez külön forrasztott foglalattal ellátott gyűrű került elő pl. a bácsalmási temetőből (lapos, vörös kövel)⁶³ és Szekszárd-Palánkról is.⁶⁴

Csepp alakú gyűrűk

Gyulajon (9. kép) és Bonyhád-Óhegyen bukkantunk egy-egy, csepp alakú fejjel ellátott bronzgyűrűre. A gyulaji fején két, függőleges vonalak közé karcolt rovátkasor közötti mezőben apró rovátkák (talán arab írás imitációja), szárán bekarcolt cikkcakkvonal látható, a bonyhádi fejét a fej formáját követő bekarcolt vonalak között a gyulajin látható, keretelt rovátkasor díszíti, a karika fej felőli részein bekarcolt, függőleges vonalak vannak. A gyűrűk ezüstből készült változatai a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből ismertek: egy bekarcolt felirattal ellátott 17. századi darab Mohácsról, egy, a 17. század második felére keltezett példány pedig az egykori Szerém megyei Kerekedről (Krčedin) származik.⁶⁵ Az 1591-ben záródó balatonszabadi kincsleletben is volt csepp alakú, ellenfejes ezüstgyűrű, amelynek készítési helyét párhuzamai alapján Wicker Erika a Balkán-félszigetre, ezen belül feltehetően Szerbiára helyezte.⁶⁶ A formai hasonlóság alapján kétségtelen, hogy a Tolna megyei csepp alakú bronzgyűrűk a nemesfém példányok népies, egyszerűbb utánpótlásai.

Drótskyűrűk

A dombóvár-békatói temető 114. sírjában négy rézszáלבól csavart drótskyűrűt tártak fel, amelynek fejét kiemelkedő, egyre szűkülő spiráלבól alakították ki, a fejet kétoldalt pedig a karikán keresztül-csavart drótskyállal rögzítették.⁶⁷ Minden részletében hasonló gyűrű került elő ezüstből Dorogon (10. kép), továbbá rézből Pakson, Tolna-Mözs-Icsén, Dunaszentgyörgyön, továbbá Nagykönyiban.

A felvidéki Naszvad-Jánoskapart török kori temetőjének 176. sírjában 1943-ban szintén négy drótból font, felül csavart szemmel díszített gyűrű került elő, amelynek Szlovákia területéről hat török kori párhuzama is van, és Horvátországból is ismert egy példánya.⁶⁸ Ez alapján a tárgytypust nem tarthatjuk a balkáni népességre jellemző etnikus tárgynak, mindazonáltal feltűnő, hogy Tolna megyében a balkáni telepek egyik jellemző lelete, míg a korszak magyar faluhelyein tudomásom szerint nem fordul elő.

Kapcsok és részeik

Korona alakú kapocspárok

Szekszárd-Palánkról Gaál Attila közölt egy háromágú korona formájú, két felforrasztott akasztóhurokkal ellátott kapcsot, amelynek közepén csepp alakú forrasztás lenyomata jelzi egy lesza-

⁶³ WICKER 2008, 118, 251. XI. tábla 5.

⁶⁴ GAÁL 2018, 378. 19. tábla 13, 404–405.

⁶⁵ GERELYES 2006, 203. Fig. 6. No. 23, 204. Fig. 7. No. 27.

⁶⁶ WICKER 2013, 144–145.

⁶⁷ GAÁL 1982, 144, 216. IV. t. 114. sír leletei.

⁶⁸ NEVIZÁNSKY – PROHÁSZKA 2018, 37, 68–869, 132. Tab. XXIV. 1.

11. kép. Korona alakú ezüstkapocs
Tamási-Henyéről

két-két átfúrt lyuk van, a bonyhádin és a zombain azonban csak egy, míg a kocsolain egy sem. Utóbbi valószínűleg félkész darab lehet, mert felülete teljesen díszítetlen; nem lehetetlen, hogy helyben készítették. A faddi és a zombai kapcsón megmaradt a két akasztóhurok, a tamási példány hátlapján pedig két felforrasztott kampó van, ami alapján a kapocs egymásba akasztható két félből állt.

„Tulipán alakú” kapocspárok

Henyéről került elő egy akasztóval ellátott, díszítetlen felületű kapocs, amelynek oldalai alul egyenesek, felül pedig kissé kihasasodnak (12. kép). A bőr felfogatása végett enyhe pereme van, hátoldalán pedig két szögecs. Funkcionálisan ugyanilyen, formára kissé eltérő – enyhén szűkülő oldalú, hasasodás nélküli – példányt közölt Gaál Attila Palánkról (pajzs alakúként),⁷⁰ majd Wicker Erika Nagybaracsikáról egy karcsúbb testű, virággal (talán tulipánnal) díszített felületű darabot (tulipán alakúként meghatározva).⁷¹

Szamárhátíves kapcsok

Henyéről (13. kép), Zomba-Szentgálról, Szekszárd-Szerdahelyről került elő egy-egy, Szekszárd-Járándról pedig kettő, széles, enyhén trapezoid alakú, a szíj felé eső oldalon szamárhátíves alakú, lehajtott szélű kapocs, illetve kapocstörredék, amelyek hátoldalán két kis fül rögzítette a szíjat. Három egyenes oldaluk mentén bekarcolt vonal fut rajtuk végig, csak a szentgáli példány szélét díszíti két vonal között bekarcolt ferde vonalkázás. Pontos formai párhuzamuk ismét csak Palánkról ismert, és Budáról is került elő két, a palánki példányok kapcsán idézett darab. Gaál Attila szerint „a 17. század elejétől a 18. század elejéig terjedő időszakra datálhatók”,⁷² amit a henyei és a szentgáli példányok kísérő leletei jól alátámasztanak.

S alakú zárókampók

Szintén Gaál Attila közölt Palánkról a hazai párhuzamok (Balatonszabadi, Buda, Ozora) felsorolása mellett olyan S alakú, legyezőszerűen kiszélesedő végű, középen megvastagodó testű bronzkapocso-

⁶⁹ GAÁL 2018, 361, 375. 16. tábla 14.

⁷⁰ GAÁL 2018, 362, 376. 17. tábla 1.

⁷¹ WICKER 2020, 95–97, 101. 1. tábla 5.

⁷² GAÁL 2018, 361, 375. 16. tábla 3.

12. kép. „Tulipán alakú” kapocs
Tamási-Henyéről

13. kép. Szamárhátíves kapocs
Tamási-Henyéről

14. kép. S alakú zárókampó
Pincehely-Dorogról

kat, amelyek egyik végéhez gyakran karika kapcsolódik. Bár funkciójukra több ötlet is felmerült, elfogadhatjuk Horváth Terézia véleményét, aki mentéhez vagy férfi posztúujjához való szabályozóláncos kapocspár záróelemeként határozta meg őket.⁷³ Nem sokkal később Wicker Erika közölt egy díszes kidolgozású, sárkányfejekben végződő kampót Szeremléről, amit övkapocs részének vélt.⁷⁴ Mindketten hangsúlyozták, hogy a tárgytipusnak térben és időben tágabb, Nyugat-Európára és a késő középkorig visszanyúló párhuzamai is vannak. Ugyanakkor Koszovóból is ismert egy hasonló, 16. századra keltezett kampó, amely kapocspár két részét fűzi egymáshoz.⁷⁵

Területünkön az S alakú bronzkampók a 17. századi rác telepek jellegzetes leleteinek tekinthetők: Adorjánban, Henyén és Dorogon is találtunk ilyeneket, továbbá Bonyhád-Ivánról és Tengelicről is van egy-egy példány (ugyanakkor a korabeli magyar településekről egyelőre nem ismerjük őket). A legegyszerűbb a henyei darab: lényegében díszítetlen, csak közepén látható néhány rovátka (14. kép). A tengelici két vége csigavonalban visszapödört. A dorogi két vége kettényílik, talán leegyszerűsítetten ábrázolt állatfejet stilizálva; közepe hasábszerűen megvastagodik. Az adorjáni darab egyik vége letörött, másik vége azonban tompaszögben kettéhajlik, valószínűleg szintén állatszáját stilizálva. A henyei és a tengelici darab egyik végén megmaradt a befűzött egyszerű bronzkarika.

Gombok

A telepek viszonylag gyakori leletei a különböző anyagú és készítésechnikájú fém gombok. A békatői és bácskai temetőkből,⁷⁶ valamint a szekszárd-palánki palánkvarból⁷⁷ közölt formák szinte mindegyike megtalálható közöttük. Itt csak két típusra hívom fel a figyelmet, amelyek az ásatásokhoz képest nagyobb számban kerülnek elő, bizonyára kialakításuknak, tömörségüknek köszönhetően.

Henyén és Nagyszokoly-Szentmártonban egyaránt három, kerek, ólomból öntött, lapos hátú, enyhén kidomborodó közepű gomb került elő, előlapjaik szélén kisebb-nagyobb gömböcskékből, kidudorodásokból, olykor rovátkákból álló, körbefutó dísszel. Hátlapjukon általában a letörött fül csonkja található, egy esetben azonban a fül megmaradt, ami egy hosszú, kerek átmetszetű, átlukasztott kis

⁷³ GAÁL 2018, 362–363, 375. 16. tábla 13a-b.

⁷⁴ WICKER 2020, 95–97, 102. 2. tábla 1.

⁷⁵ RADOJKOVIĆ 1981, 29. Kat. 56.

⁷⁶ GAÁL 1982, 172–173, 223. XI. tábla; WICKER 2008, 120–123, 234. 13. ábra 3, 247. VII. tábla, 248. VIII. tábla 4, 7–13, 249. IX. tábla 1–18.

⁷⁷ GAÁL 2018, 367, 377. 18. tábla 3–16, 403–404.

15a-b. kép. Kerek, domború közepű ólom fülesgomb Nagyszokoly-Szentmártonról és üvegyöngy közepű ón fülesgomb Tamási-Henyéről

ségű anyagból készített gombok testének közepén olykor láthatóvá válik a gomb magját alkotó, sötét színű (leggyakrabban kék vagy zöld) üvegyöngy, olykor több is (15b. kép). Henyéről kettő, Nagyszokoly-Szentmártonból egy ilyen került elő, de más telepekről (pl. Pálfa-Rácegres) és egy valószínűleg balkániakhoz köthető temető helyéről is ismert (Tamási-Szemcse, kétszer átfúrt 17. századi hamis denárral együtt).

Préselőtövek, préselt lemezek

Pincehely és Zomba határából került elő egy-egy – lapos, illetve nyeles – bronz préselőtő, amelyekkel téglalap alakú, geometrikus díszű, préselt réz- vagy ezüstlemezeket készítettek (16. kép);⁷⁹ utóbbiak két példánya Szakály határában bukkant fel. Ilyen lemezeket a Belgrád környékén (Dunadombó/

16. kép. Préselőtő Pincehely-Gyántról

Dubovac; Galagonyás/Glogonj; Ritopek), illetve a Rácszentpéteren (később Nagyszentpéter, ma Sânpetru Mare,) előkerült kincsleletekből ismerünk.⁸⁰ A lemezeket kis karikákkal fűzték össze, aljukról fliterek csüngtek le. Funkciójukat a hazai kutatás ma már egyöntetűen fejdíszként („diadémként”) határozza meg.⁸¹

A két, téglalap alakú Tolna megyei préselőtövön közös a dupla keretelés, a mandula alakú központi dísz, valamint a felület félgömb alakú kis mélyedésekkel való kitöltése; ugyanezek megtalálhatók a felsorolt négy délvidéki leletegyüttes préselt lemezein is.

A fentiek alapján kétségtelen, hogy

⁷⁸ GAÁL 2017b, 224–227.

⁷⁹ A pincehelyi példány közlése: K. NÉMETH 2022.

⁸⁰ WICKER 2018, 295–296, további irodalommal.

⁸¹ WICKER 2018, 295–296, 295. 4. kép; GERELYES 2017, 248. 20. jegyzet.

ilyen tárgyakat nem csupán a balkáni népesség máig lakott törzsterületein, de a csupán néhány generáción keresztül megszállt hódoltsági területeken is készítettek.

Golyóöntőformák, golyók

A balkániak félkatonai életmódját a golyóöntőformák, és a nagy mennyiségű, sokszor öntőcsapos ólomgolyó és ólomolvadék jelzi. Az öntéshez szükséges formák fele részét találtuk Adorjánon kívül további három helyen. A két fél forma összeillesztése felül két és alul egy helyen elhelyezett vascsap, illetve mélyedés segítségével történt: a nagyszokolyi és a pincehelyi példányon csap van, az adorjánin és a bonyhádin mélyedés. Az összeillesztett formát kívülről vasdróttal fogatták össze, ez megmaradt a bonyhádi darabon. Érdekes, hogy bár többféle formájú golyóöntőforma létezik, mi kizárólag pajzs alakúakat találtunk, amelyek közül csak a pincehelyinek az öntőnyílása nyúlik ki a forma felső síkjából. A pajzs alakú forma megfigyelt dominanciája erősítheti Gaál Attila véleményét, aki szerint ez a típus talán a hódoltsági területek jellemző öntőformája lehetett (Palánkról három ilyen közölt a szögletes, illetve a kő öntőformák mellett).⁸² Érdekes módon az öntőformákkal a legtöbb ismert golyóénál nagyobb átmérőjű ólomgolyókat lehetett önteni (az öntőformák belső átmérője: Adorján: 1,2 cm, de: Nagyszokoly-Szentmárton: 1,4 cm; Pincehely-Gyánt: 1,5 cm).

Az egyes telepeken változó mennyiségben találtunk ólomgolyókat a rajtuk hagyott öntőcsappal vagy azok nélkül, olykor kilövés következtében kilapulva is. Adorjánból huszonnégy, Henyéről harmincnolc, Dorogról kilenc golyót gyűjtöttünk; nagyobb átmérőjű (1,5 cm) muskétagolyó csak egy volt köztük. A méretadatok részletezése nélkül annyi már most elmondható, hogy a mérhető példányok túlnyomó többségének átmérője 11–12 mm (a két véglet 9 és 13 mm), súlyuk pedig főleg 9,24–13,72 gramm között mozog. Hengeres alakú lövedékek (olykor öntőcsappal is) ritkábban fordulnak elő. Az alakatlan, részben bizonyára golyóöntéskor kifolyt ólomdarabokat a részletes feldolgozásig nem vettem számba.

Rézlemezfoltok, rézedénytöredékek

A rézművesség jellegzetes emlékei a rézlemezről kivágott, ovális, körben bevagdosott szélű rézfoltok, amelyek „fogait” a lyukas rézedény hiányos részébe helyezve ellentétes irányba kihajtották, majd összekalapálták. Ilyenek kerültek elő különböző méretekben mindhárom telepünkről, továbbá Tengelicről és Zomba-Szentgálról is. Párhuzamaik például Szekszárd-Palánkról ismertek.⁸³

Rézedények darabjai viszonylag ritkán fordulnak elő, vagy töredékesek voltak miatt nem felismerhetők. Említésre méltó Nagyszokoly-Szentmárton, ahol egy kb. 60×10 méteres területen három bográcstartozék – a fül szára és S alakú, visszapödrött vége, valamint az edényre két helyen szegecselt akasztóhurok⁸⁴ – és egy rézedényperem is előkerült, ami talán rézedénykészítésre vagy -javításra utal.

Bicskapengék

Telepeink leggyakoribb értékelhető vasleletei az ívelt, hegyüknél általában kissé felkunkorodó, a hegyvel ellentétes oldalon félkör vagy kör alakú, lyukas felfüggesztőfüllel ellátott, átlagosan 10 cm hosszú (bicska)pengék, amelyeken a penge végéhez közel általában egy újabb, a hátrahajlását megakadályozó lyuk is látható (17a-b. kép). Olykor a felfüggesztőkarika is előkerül a penge végében található lyukban.⁸⁵ Adorjánból kettő, Henyéről hét, Dorogról négy darab ismert.

Hasonló tárgyakból kettőt Gere László közölt az ozorai vár ásatási anyagából, érvágó késként meghatározva őket, megjegyezve, hogy a néprajzi anyagból ismert bicskák teljesen hasonlóak ezekhez

⁸² GAÁL 2017, 321–322, 366. 9. tábla 4–6.

⁸³ GAÁL 2018, 358, 372. 13. tábla 10a-b.

⁸⁴ A bográcshülek párhuzamai további irodalommal: GAÁL 2018, 356–357, 372. 13. tábla 1, 11, 399–400.

⁸⁵ GAÁL 2018, 321–322, 350. 8. tábla 1–5.

17. kép. Bicskapengék Tamási-Henyéről

a tárgyakhoz. Evőeszközként való használatuk ellen azzal érvelt, hogy túl kevés került elő belőlük a várfeltáráson.⁸⁶ Gaál Attila Szekszárd-Palánkról hat példányt mutatott be, hozzátéve, hogy ezek multifunkcionális eszközök voltak, és nem lehet őket kizárólagosan egyetlen mesterséghez kötni őket.⁸⁷ Belgrádból a 16–17. századra kelteztve borotvapengéként közöltek egy hasonló tárgyat.⁸⁸

Véleményem szerint a rác telepeken éppen azért találunk belőlük kiemelkedően sokat, mert ezek mindennapi, olcsó, bizonyára a férfiak kéznél lévő (a függesztőkarika miatt akár övön hordott) készségei voltak, amelyeket – ahogy Gaál Attila is jelezte – az évésen kívül más feladatokra is használhattak. Darabszámuk ismeretében elképzelhetetlennek tartom, hogy ilyen mennyiségű sebész-kést használtak volna a 17. századi hódoltsági falvakban. Éppen e nagy tömegű bicska igazolhatja a néprajzi kutatás feltételezését, miszerint hazánkban a török (értsd: töröknek szolgáló) katonaság terjesztette el a bicskahasználatot.⁸⁹

Egyéb leletek

Itt említek meg néhány, egyelőre magányos (nem csak fémből készült) leletet, amelyek azonban mégis fontos kiegészítói az eddig bemutatott tömeges leletanyagnak. Dorogról került elő a legtöbb különleges tárgy. Egy áttört fogantyúval ellátott bronzcsap⁹⁰ a bortermelés, egy M betűs, ismeretlen származású, nagyméretű textilplomba⁹¹ pedig a távolsági kereskedem bizonyítéka. Egy különleges formájú, akasztókarikás kulcsnak egyelőre nem ismerem hazai párhuzamát. Egy karéjos szélű, domború közepű kantárrózsa analógiája a barcsi török palánkvárból ismert.⁹² Henyéről egy arab típusú lakat töredéke,⁹³ egy szakállas zárlemező vas béklyókulcs, két béklyóakat és egy deltoid formájú, csapott vállú, lekerekített élű, kettős ormójú nehéz kapa érdemel említést. Utóbbi párhuzamát Ozoráról közölte Gere László, aki megjegyezte, hogy mivel ilyen eszközök eddig csak a hódoltság területéről kerültek elő, ezért talán balkáni eredetűek.⁹⁴

A nem fém leletek közül kiemelendő Adorjánból egy zöld, kettős üvegyöngyszem, Izményből pedig két, egyik oldalukon laposra vágott – azaz bizonyára felerősítésre szánt – kauricsiga, 1685-ös denárral együtt. Mindkét tárgytypust fejdísz vagy nyakba való ékszer részeként használták, a balkáni népesség temetőinek alapvető leletei.⁹⁵

Leletgyűjtéseink során természetesen kerámiatöredékeket is gyűjtöttünk, de ezek mennyisége

⁸⁶ GERE 2003, 58–59, 184. 40. tábla 3–4. kép, 243. 99. tábla 4. rajz.

⁸⁷ GAÁL 2018, 339–340, 350. 8. tábla 1–5, 9. tábla 1, 396–397.

⁸⁸ POPOVIĆ – BIKIĆ 2004, 167. C.1. 108. 460, 209.

⁸⁹ SIMÁNDI 2014, 148.

⁹⁰ Palánki párhuzama: GAÁL 2018, 370. 11. tábla 11.

⁹¹ Meghatározása Mordovin Maximnak sem sikerült. Tájékoztatása szerint 17. századi plombákat alig ismerünk Magyarországról. Segítségét köszönöm.

⁹² KOVÁCS 2019, 223. Fig. 3.

⁹³ Párhuzama Palánkról: GAÁL 2019, 263, 264. 2. kép 1–2, 275. 12. tábla 9, 305.

⁹⁴ GERE 2003, 20 t. 2.

⁹⁵ Vö. GAÁL 1982, 169–172; WICKER 2008, 100–101, 113–115.

és főként jellege – amint a módszertani bevezetőben is jeleztem – egyelőre nem mérvadó; később, nagyobb mennyiségű lelet birtokában majd bemutatom a rác falvak felszíni kerámialeleteit is.

ÖSSZEGZÉS

A tanulmányban bemutatott új lelőhelytípus, a hódoltságkori balkáni eredetű népesség falusias településeinek elkülönítése, illetve jellegzetes tárgytypusainak, lelethorizontjának meghatározása a régió más területein is módszertani és tárgyi segítséget nyújthat az eddig jobbra csak hagyományosan kerámiaanyag alapján keltezett, ezáltal vitatható kronológiai és etnikai besorolású, kétségtelenül nagyszámú (százas nagyságrendű) hasonló jellegű régészeti lelőhely elkülönítéséhez. Reményeim szerint sikerült igazolni, hogy a balkáni népesség telepeinek kimutatásához elengedhetetlen a fémkeresőműszeres kutatás, ami természetesen nem pótolhatja az elmélyültebb ismeretek megszerzéséhez szükséges későbbi, sokrétűbb információkat hozó hagyományos régészeti módszerek, elsősorban ásatások eredményeit.

Fontos hangsúlyozni, hogy a kerámia kutatás által kimutatott kistrégiókhoz hasonlóan bizonyára a fémleletek között is várhatók eltérések, de az érmekkel a hosszú 17. századra (a tizenöt éves háborútól a kuruc korig) keltezett, középkori előzmények nélküli faluszerű telepek abban az esetben is gyakran balkáni népesség telepeinek tarthatók, ha azokon csak minimális, törökös-balkáni párhuzamokkal rendelkező leletanyag kerül felgyűjtésre. Ennek megfelelően fontos lenne a Dél-Dunántúlon máshol is hasonló mikroregionális kutatásokat folytatni a területenként eltérő földrajzi, történeti és egyéb települési sajátosságok folytán várható különbözőségek feltárása érdekében.

A továbbiakban a jelen tanulmányban bemutatott módszertanra támaszkodva az írott (egykorú és későbbi) források, helynevek, szójhagyomány és régészeti adatok Máté Gáborral közösen már megkezdett komplex összegyűjtése alapján tervezem a hódoltságkori balkáni népesség Tolna megyei telepei teljes kataszterének összeállítását, a lelőhelyek terepi azonosítását, valamint a már megismert, részben e tanulmányban is bemutatott lelőhelyek további szisztematikus fémdetektoros, illetve egyéb módokon történő kutatását. A munka a lelőhelytípus elkülönítése után részletes adatokat hozhat e rövid életű, szinte elfeledettnek mondható népesség életmódjára és kultúrájára vonatkozóan.⁹⁶

---

⁹⁶ A tanulmányhoz Gerelyes Ibolya, Kovács Gyöngyi és Máté Gábor fűztek hasznos megjegyzéseket. Segítségüket, jobbító szándékú észrevételeiket ezúton is köszönöm. A tárgy fotókat Retkes Tamás, a térképet Vicze László (mindketten Wosinsky Mór Múzeum) készítette, munkájukat köszönöm.

IRODALOMJEGYZÉK

- BALOGHNÉ HORVÁTH 1999 BALOGH Jánosné HORVÁTH Terézia: *Gyűrűk*. Budapest 1999. (A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai 4.)
- DÁVID 1982 DÁVID Géza: *A simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest 1982.
- FEHÉR 1993 FEHÉR Géza: Oszmán-török mérlegsúlyok – Ottoman-Turkish Otta Weights. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1993, 231–247.
- FENYVESI 1985 FENYVESI László: Az igali portya és a körmendi kótyavetye balkáni tanulságai (Adalék a hódoltsági rác-vlach-iflák-vojnók problematikához, 1641). In: *Magyar és török végváradak, 1663–1684*. Szerk. Bodó Sándor – Szabó Jolán. Eger 1985, 199–218.
- GAÁL 1982 GAÁL Attila: A Dombóvár-békatói XVI–XVII. századi temető – The 16th–17th Century Cemetery of Dombóvár-Békató. *BÁMÉ* X–XI (1979–1980) [1982] 133–223.
- GAÁL 2015 GAÁL Attila: Tűzhelyek és kályhák maradványai a Szekszárd-palánki (Jeni Palánk) török várban és településen – Reststücke von Herdstellen und Ofen in der Plankenburg Szekszárd-Palánk (Jeni Palánk) und in der Ortschaft. *WMMÉ* XXXVII (2015) 145–215.
- GAÁL 2017a GAÁL Attila: Fémleletek a Szekszárd-palánki török palánkvár (Jeni Palanka) feltárásából I. – Metallfundstücke aus der Freilegung der türkischen Plankenburg in Szekszárd-Palánk I. Waffen und Rüstungen. *WMMÉ* XXXIX (2017) 315–399.
- GAÁL 2017b GAÁL Attila: A fémmegmunkálás leletei a Szekszárd-palánki török kiserőd (Jeni Palanka) feltárásából – Evidence of Metalworking from Yeni Palanka, the Ottoman Palisaded Fort at Szekszárd-Palánk. In: *Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkori Magyarországon. Tanulmányok Holl Imre emlékére*. Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi – Orosz Krisztina. Budapest 2017, 215–240.
- GAÁL 2018 GAÁL Attila: Fémleletek a szekszárd-palánki török palánkvár (Jeni Palanka) feltárásából II. Háztartási eszközök, személyes használati tárgyak – Metallfundstücke aus der Freilegung der türkischen Plankenburg (Jeni Palanka) in Szekszard-Palánk II. Haushaltsgeräte, persönliche Gebrauchsgegenstände. *WMMÉ* XL (2018) 333–416.
- GAÁL 2019 GAÁL Attila: Fémleletek a Szekszárd-palánki török palánkvár (Jeni Palanka) feltárásából III. Mesterségekhez köthető fém (és más anyagú) munkaeszközök, tárgyak – Metallfundstücke in der türkischen Plankenburg und Siedlung (Jeni Palanka) in Szekszard-Palánk III. Handwerkgeräte, Bau- und Kutschenbeschläge, Rohstoffe. *WMMÉ* XLI (2019) 241–319.

- GAÁL – CZÖVEK 2020 GAÁL Attila – CZÖVEK Attila: Kora újkori vas raktárlelet a Szekszárd-jeni palánki török palánkvár környezetéből – Eisen Lagerbefund aus der Frühneuzeit von der Umgebung der türkischen Plankenburg Szekszárd-Jeni Palánk. *WMMÉ* XLII (2020) 127–188.
- GERE 2003 GERE László: *Késő középkori és kora újkori fémleletek az ozorai várkastélyból*. Budapest 2003. (Opuscula Hungarica IV. Az ozorai várkastély régészeti monográfiái I.)
- GERELYES 1999 GERELYES Ibolya: *Török ékszerek – Turkish Jewellery*. [Budapest 1999.] (Évezredek, évszázadok kincsei VII.)
- GERELYES 2006 GERELYES, Ibolya: Ottoman Rings in the Collections of the Hungarian National Museum. In: *Sifting Sands, Reading Signs. Studies in Honour of Professor Géza Fehérvári*. Eds. Baker, Patricia L. – Brend, Barbara. London 2006, 199–207.
- GERELYES 2010 GERELYES Ibolya: A Magyar Nemzeti Múzeum balkáni török fémanyagának jelentősége a régészeti kutatások tükrében. Egy gyűjtemény kialakulásának tanulságai – The Significance of the Balkanic-Turkish Metal Artefacts in the Hungarian National Museum in the Mirror of Archaeological Researches. Lessons from the Evolution of a Collection. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon II*. Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010, 783–797.
- GERELYES 2012 GERELYES Ibolya: A törökös-balkáni ékszertípusok elterjedése a hódoltságban. In: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Szerk. Ács Pál – Székely Júlia. Budapest 2012, 215–228.
- GERELYES 2017 Az anyagvizsgálatok jelentősége a 16–17. századi balkáni ötvösműhelyek meghatározásában – The Significance of Materials Analysis in Identifying 16th–17th Century Goldsmith's Workshops in the Balkans. In: *Mesterségek és műhelyek a középkori és kora újkori Magyarországon. Tanulmányok Holl Imre emlékére*. Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi – Orosz Krisztina. Budapest 2017, 241–253.
- GYÖNGYÖSSY 2004 GYÖNGYÖSSY Márton: *Altin, akcse, mangir... Oszmán pénzek forgalma a kora újkori Magyarországon*. Budapest 2004.
- HEGEDÜS 1979 HEGEDÜS László: Tolna megye nyugati felének települései 1580 és 1704 között. *Tanulmányok Tolna megye történetéből* IX (1979) 9–104.
- HEGYI 2001 HEGYI Klára: Magyar és balkáni katonaparasztkok a budai vilájet déli szandzsákjaiban – Hungarian and Balkan Soldier-Peasants in the Southern Sanjaks of the Vilayet of Buda. *Századok* 135 (2001) 1255–1311.
- HEGYI 2007 HEGYI Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága I–III*. Budapest 2007. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 9.)
- K. NÉMETH 2014 K. NÉMETH András: A Balaton–Sió–Kapos köz települései egy 17. század végi kéziratos térképen – The Settlements of the Balaton–Kapos–Sió Region on a late 17th Century Manuscript Map. *Történeti Földrajzi Közlemények* 2/1–2 (2014) 63–76.

- K. NÉMETH 2015 K. NÉMETH András: Tamási és határa a 17. században – Tamási and its Boundaries in the 17th Century. In: *Tanulmányok Tamási történetéből. Őskor, római kor, középkor, törökör.* Szerk. Torma István. Tamási 2015, 213–238.
- K. NÉMETH 2021 K. NÉMETH András: Hódoltságkori törökös-balkáni viselethez tartozó átlukasztott érmék Sárszentlőrinc határából. Számlózssetonok Tolna megyében – Zur türkischen Tracht gehörende durchgeschlagenen Münzen aus der Türkenzeit aus der Grenze Sárszentlőrinc. Rechenpfennige im Komitat Tolnau. *WMMÉ* 43 (2021) 57–86. <https://doi.org/10.55022/WMME.2021.4>
- K. NÉMETH 2022 K. NÉMETH András: Hódoltságkori törökös-balkáni ékszer preselőtöve Pincehely határából. <https://wmmm.hu/2022-julius-hodoltsagkori-torokos-balkani-ekszer-preselotove-pincehely-hatarabol/> (Letöltés: 2022. 07. 07.)
- K. NÉMETH 2023 K. NÉMETH András: Régészeti adatok Bonyhád határának török kori történetéhez – Archaeological Data on the Turkish History of the Surroundings of Bonyhád. In: *Bonyhád a Völgyiség szíve. Várostörténeti monográfia 1.* Szerk. László János–Szóts Zoltán. Bonyhád 2023, 155–171. (Völgyégi Füzetek 20.)
- KÁLDOS 1993 KÁLDOS G. István: Ragusa városállam pénzei – The Coins of the City-State Ragusa. *Az Érem* 49/1 (1993) 13–21.
- KOREK 1992 KOREK József: A zombor-bükkszállási 17. századi temető sírleletei – Grave-finds from the 17th Century at Zombor-Bükkszállás. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1989–90/1 (1992) 181–201.
- KOVÁCS 2010 KOVÁCS Gyöngyi: A magyarországi oszmán-török régészeti új eredményei: áttekintés a Dráva menti kutatások kapcsán – New Findings in the Ottoman-Turkish Archaeology in Hungary: Topics Highlighted by Research Work along the River Drava. In: *A középkor és kora újkor régészete Magyarországon II.* Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010, 757–781.
- KOVÁCS 2019 KOVÁCS Gyöngyi: Soldiers of the Sultan in Ottoman Hungary: the Testimony of the Archaeological Finds. In: *Şerefe. Studies in Honour of Prof. Géza Dávid on His Seventieth Birthday.* Eds. Fodor, Pál – Kovács, E. Nándor – Péri, Benedek. Budapest 2019, 211–230.
- KOVÁCS – TOMKA 2003 KOVÁCS Gyöngyi – TOMKA Gábor: A török hódoltság kora. In: *Magyar régészeti az ezredfordulón.* Szerk. Visy Zsolt. Budapest 2003, 405–412.
- MAKKAI 1985 MAKKAI László: Tájak és népek. In: *Magyarország története 1526–1686.* Főszerk. Pach Zsigmond Pál, szerk. R. Várkonyi Ágnes. Budapest 1985, 1425–1460. (Magyarország története tíz kötetben 3/2.)
- MAKSAY 1990 MAKSAY Ferenc: *Magyarország birtokviszonyai a XVI. század közepén I–II.* Budapest 1990.
- MÁTÉ 2015 MÁTÉ Gábor: *Mecsekségtől Somogyságig. A dél-dunántúli puszta történeti néprajza 1680 és 1720 között.* Kézirat, 2015.

- MÁTÉ 2018 MÁTÉ Gábor: A dél-dunántúli rácok történeti néprajzi kérdései a 17–18. században – South-Slavic People in South-western Hungary in the 17th–18th Century from the Perspective of Historical Ethnography. *Ethnographia* 129/3 (2018) 371–390.
- MÁTÉ 2021 MÁTÉ Gábor: „...most van ideje a marhahajtásnak!” A Dél-Dunántúl pusztulása 1683–1685-ben. Pécs–Budapest 2021. (PNEKAT Füzetek 2.)
- MÁTÉ 2023 MÁTÉ Gábor: A táj és lakói a török kiűzésétől Bonyhád újratelepítésig – The Landscape of Bonyhád and its Inhabitants from the Expulsion of the Turks to its Resettlement (1686–1720). In: *Bonyhád a Völgység szíve. Várostörténeti monográfia 1.* Szerk. László János–Szóts Zoltán. Bonyhád 2023, 172–196. (Völgységi Füzetek 20.)
- MIKLÓS 2007 MIKLÓS Zsuzsa: *Tolna megye várai.* Budapest 2007. (Varia Archaeologica Hungarica XXII.)
- MOLNÁR 2000 MOLNÁR Antal: A belgrádi kápolna-viszály (1612–1643). Kereskedelem és katolikus egyház a hódolt Magyarországon. *Századok* 134 (2000) 373–429.
- NEVIZÁNSKY – PROHÁSZKA 2018 NEVIZÁNSKY, Gabriel – PROHÁSZKA, Péter: *Stredoveký a včasnónovoveký (kostolný) cintorín v Nesvadoch (Výskum Bélu Szőkeho v rokoch 1938 a 1943) – The Churchyard in Nesvady-Jánoska part from the Middle Ages and the Early Modern Age (Excavations Conducted by Béla Szőke in 1938 and 1943).* Nitra 2018. (Archaeologica Slovaca Monographiae XXV.)
- PAPP 2000 PAPP István: *A Tamási járás évszázadai.* Sajtó alá rend., bevez. Torma István. Tamási 2000.
- POPOVIĆ – BIKIĆ 2004 POPOVIĆ, Marko – BIKIĆ, Vesna: *Kompleks srednjovekovne mitropolije u Beogradu – The Complex of the Medieval Metropolitan Church in Belgrade. Excavation of the Lower Town of Belgrade Fortress.* Belgrade 2004. (Archaeological Institute, Monographs No. 41.)
- PROHÁSZKA 2004 PROHÁSZKA Péter: Szelinevits Bódog és a Magyar Nemzeti Múzeum avagy új adatok a nagykajdaci és a tengelici honfoglaló leletek előkerülési körülményeihez – Bódog Szelinevits und das Ungarische Nationalmuseum – neue Angaben zur Fundgeschichte der landnahmezeitlichen Funde von Nagykajdacs und Tengelic. *WMMÉ* XXVI (2004) 191–206.
- RADOJKOVIĆ 1981 RADOJKOVIĆ, Bojana: *Srpsko zlatarstvo.* Beograd 1981.
- SIMÁNDI 2014 SIMÁNDI László: „Ritka vásár bicskás nélkül”. Magyar bicskákultúra. *A Bocskai István Múzeum Évkönyve* 1 (2014) 143–200.
- SOPRONI 1967 SOPRONI Sándor: *Római kori súlyok Tolna megyéből – Römerzeitliche Gewichte aus dem Komitat Tolna.* Szekszárd 1967. (A szekszárdi Balogh Ádám Múzeum füzetek 7.)
- SZAKÁLY 1975 SZAKÁLY Ferenc: Források Tolna megye XVI–XVII. századi történetéhez. *BÁMÉ* IV–V (1973–74) [1975] 259–295.
- SZAKÁLY 1981 SZAKÁLY Ferenc: *Magyar adóztatás a török hódoltságban.* Budapest 1981.

- SZAKÁLY 1991 SZAKÁLY Ferenc: Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben (Vázlat) – Die Serben in Ungarn – die Serben in der Ungarischen Geschichte (ein Grundriss). In: *A szerbek Magyarországon*. Szerk. Zombori István. Szeged 1991, 11–50.
- SZAKÁLY 1997 SZAKÁLY Ferenc: *Magyar intézmények a török hódoltságban*. Budapest 1997. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21.)
- SZALAY 1830 SZALAY Antal: Tamási Mező-Város esmértetése. *Tudományos Gyűjtemény* 1830, IX. 65–102.
- SZŐKE 2021 SZŐKE, Béla Miklós: Gussform eines türkisch-balkanischen Kopfschmuckes von Lenti-Előhegy (Komitat Zala, SW-Ungarn). *Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico* 37 (2021) 381–386.
- VARGA – K. NÉMETH 2021 VARGA Máté – K. NÉMETH András: 16–17. századi pénzhamisítás régészeti nyomai Tolna megyében – Archaeological Traces of Rural Coin Counterfeiting in Tolna County in the 16th-17th Centuries. *Magyar Régészet Online Magazin* 10/1 (2021) 62–69. <https://doi.org/10.36245/mr.2021.1.6>
- WICKER 2008 WICKER Erika: *Rácok és vlahok a hódoltság kori Észak-Bácskában – Rác and Vlach People in the Northern-Bácska Region during the Turkish Rule*. Kecskemét 2008.
- WICKER 2010 WICKER Erika: A 17. századi adai kincslelet gyűrűi – Die ringe des Schatzfundes aus dem 17. Jahrhundert. *Cumania* 25 (2010) 141–158.
- WICKER 2013 WICKER Erika: Egy dunántúli 16. századi kincslelet délvidéki és balkáni kapcsolatai – Serbian and Balkan Relationships to the Transdanubian Hoard from the 16th Century. *Cumania* 26 (2013) 139–154.
- WICKER 2018 WICKER Erika: A 17. századi rácszentpéteri kincslelet. In: *Genius loci. Laszlovszky 60*. Eds. Mérai, Dóra – Drosztmér, Ágnes – Lyublyanovics, Kyra – Rasson, Judith – Papp Reed, Zsuzsanna – Vadas, András – Zatykó, Csilla. Budapest 2018, 294–298.
- WICKER 2020 WICKER Erika: Török kori övkapcsok Bács-Kiskun megye délnyugati részéből. *Cumania* 29 (2020) 91–102.

RÖVIDÍTÉSEK

- BÁMÉ A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, Szekszárd
Cumania A Kecskeméti Katona József Múzeum Évkönyve, Kecskemét
- WMMÉ A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd

Rascian Villages near Tamási

Identifying Village-Like Settlements Inhabited by Ottoman-Period People of Balkan Origin Based on Balkan/Turkish-Like Metal Finds

Written sources (Hungarian tax registers, Turkish defters, and testimonies from 18th-century trials related to border disputes) reveal that primarily from the early 17th century onwards, a population of Balkan origin settled in many settlements of Tolna County. They were (also) referred to as Rascians in the current Hungarian language. Their memory has also been preserved by many field names and oral tradition. The soldiers stationed in the Ottoman fortresses predominantly came from the same population. Archaeological research in Hungary has not made an attempt to identify village-like settlements inhabited by the Rascians (apart from extramural settlements found next to palisaded castles). A few years ago, we started a systematic identification of archaeological features belonging to the settlements of Balkan people, mainly in the valleys of the Koppány and Kapos rivers, using various sources mentioned above. The settlements recently discovered in our region were not established on the sites of former medieval Hungarian villages, but a few hundred metres from them, in previously uninhabited places. Metal detectors proved to be considerably useful in the research since the large number of metal finds we collected helped us to set up the chronology of the settlements and identify their inhabitants. Based on the coins, it became evident that after the Long Turkish War, many new settlements were established by people coming from the Balkans. They stayed in this region for about a century, until Rákóczi's War of Independence. Many of the metal finds discovered represented types of objects which had already been known from the Ottoman fortresses occupied by Balkan people, as well as from cemeteries associated with the same population. The study briefly presents each of these typical artefact types, coins, jewellery items, and objects of use (forged Hungarian denarii, akçes, grossettos from Ragusa, perforated counting tokens; square sockets for plate temple ornaments or earrings, as well as oval, teardrop-shaped, or trapezoidal pendants suspended on wire hoops; bezelled finger-rings, finger-rings with geometric motifs, cast rings imitating finger-rings set with gemstones, wire finger-rings, and teardrop-shaped finger-rings; clasps in the shape of a three-pointed crown, a "tulip", and an ogee-arch; S-shaped hook fasteners; geometrical press bases; Ottoman scale weights; lead ball ammunition moulds, lead balls; copper vessel fragments, copper traces; knife blades).

Racka sela na Tamaši polju

Određivanje seoskih naselja stanovništva balkanskog porekla iz doba turske vladavine na osnovu tursko-balkanskih metalnih nalaza

Na osnovu pisanih izvora (mađarski poreski registri, turske knjige, svedočanstva vezana za granične procese iz 18. veka) poznato je da se uglavnom od početka 17. veka u mnoga naselja županije Tolna naseljavalo stanovništvo balkanskog porekla, koje je na tadašnjem mađarskom jeziku nazivano (i) kao Racko. Sećanje na njih i danas čuvaju mnogi topografski nazivi i usmeno predanje. Vojska turskih utvrđenja sastojala se pretežno od tog stanovništva. Arheološka istraživanja u Mađarskoj do sada nisu se bavila arheološkom identifikacijom seoskih naselja Raca – osim palanki podno utvrđenih gradova. Pre nekoliko godina, koristeći upravo gore navedene izvore, započeli smo sistematsku identifikaciju arheoloških tragova naseljavanja balkanskog stanovništva, pre svega na području reka Kopanj i Kapoš. Ova nova naselja nisu nastala na mestu srednjovekovnih mađarskih sela, već nekoliko stotina metara dalje od njih, na do tada nenaseljenom mestu. Upotreba detektora metala bila je od velike pomoći tokom istraživanja, jer smo pomoću velikog broja metalnih nalaza identifikovali hronologiju naselja i sastav njihovog stanovništva. Na osnovu metalnog novca, očigledno je da su doseljenici sa Balkana posle Petnaestogodišnjeg rata osnovali mnoga nova naselja, i da su živeli na ovim prostorima otprilike jedan vek, sve do Rakocijevog Kuruckog ustanka. Pronađene su mnoge vrste metalnih nalaza, već poznatih iz grobnih nalazišta i turskih utvrđenja zaposednutih od strane balkanaca. Studija ukratko opisuje svaki od ovih karakterističnih predmeta pojedinačno, novčiće, nakit i upotrebne predmete (lažni mađarski dinari, akče, groševi iz Raguze, probušeni žetoni za brojanje, četvorougaoane tanke pločice koje spajaju delove nakita za slepoočnice ili minduše, visuljci u obliku trapeza, ovala ili suze okačeni o karike, prstenje sa izraženim vratom, prstenje sa geometrijskim ukrasima, liveno prstenje koje podražava prstenje sa draguljima, prstenje od upletene žice, prstenje sa pločastom glavom srcolikog oblika, kopče u obliku trokrake krune, kopče u obliku lale, pravougaona kopča, čija je jedna šira stranica obrađena u vidu dva lučna udubljenja sa V zarezom u sredini, kopče u obliku slova S, matrice za presovanje nakita sa geometrijskim motivima, osmanski tegovi, kalupi za puščana zrna, olovne kugle, fragmenti bakarnih posuda, bakarne spojnice koje služe za popravku bakarnih posuda, oštrice noževa).